

nització de l'antic cementiri jueu, introdueix canvis progressius en les pràctiques funeràries i devocionals, que s'orienten cap al cristianisme a mesura que transcorre el segle.

La darrera part del llibre aborda precisament aquest procés. A través dels testaments, la font més reveladora de la subjectivitat conversa abans de l'època moderna, l'autor traça l'evangelització gradual de la comunitat: unes pràctiques devocionals

cada vegada més cristianes (encàrrec de misses, fundació de capelles, caritat) que conviuen, tanmateix, amb un perfil matrimonial clarament endogàmic.

A les vespres de l'arribada de la Inquisició a València, l'autor demostra que la comunitat conversa no era ni un col·lectiu plenament integrat ni tampoc plenament jueu, sinó un grup que s'integrava de manera lenta, però consistent, en una societat que no l'havia perseguit.

Juan Pedro Navarro Martínez i Fernanda Molina, *Nefando imperio: imaginarios sociales, culturales y judiciales de la sodomía en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII)*. Granada: Comares, 2025, 207 p. ISBN: 978-84-1369-892-2.

José Tébar Gómez

Universitat de València

jose.tebar@uv.es

<https://orcid.org/0000-0001-6108-711X>

La paraula «sodomia» evoca a la contemporaneïtat un significat ben diferent d'aquell que va rebre al seu naixement, entre els difosos segles de l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana. Fent ús del *Diccionari normatiu valencià* en versió online, cercar aquest terme dona com a resultat dues possibles accepcions: la primera es refereix a l'acte del sexe anal, mentre que la segona, més breu encara, es limita a equiparar-la amb la homosexualitat masculina. Ni una cosa ni l'altra fan justícia a la noció de sodomia —també dit pecat contra natura o nefand— que originàriament tingué el terme i els seus sinònims als temps medievals i moderns, quan no només era un pecat, sinó també un crim perseguit a la major part dels territoris europeus amb la foguera. Els estudis —més o menys clàssics— d'Alan Bray —*Homosexuality in Renaissance England*, 1982—, Helmut Puff —*Sodomy in Reformation Germany and Switzerland, 1400-1600*, 2003—, Noel Malcolm —*Forbidden*

Desire in Early Modern Europe: Male —Male Sexual Relations, 1400-1750, 2024— o Jonas Roelens —*Citizens and Sodomites: Persecution and Perception of Sodomy in the Southern Low Countries (1400-1700)*, 2024—, per seleccionar-ne alguns d'entre un bon grapat d'aportacions, més o menys generals, publicades des dels anys setanta ençà, han contribuït a conèixer millor el pecat per antonomàsia i als pecadors contra natura en moltes parts del continent europeu.

L'obra que ací ressenyem, coordinada per Juan Pedro Navarro i Fernanda Molina, investigador postdoctoral a la Universitat de Barcelona i professora de la Universidad de Buenos Aires respectivament, porta per títol *Nefando imperio: imaginarios*

sociales, culturales y judiciales de la sodomía en la Monarquía Hispánica (siglos XVI-XVIII) i va ser publicada a la prestigiosa editorial Comares de Granada. No és, però, la primera obra dedicada a l'àmbit hispànic sobre la sodomia a l'Edat Moderna: la primera monografia va veure la llum de la mà de Rafael Carrasco l'any 1986 —*Inquisición y represión sexual en Valencia: historia de los sodomitas (1565-1785)*—, a la qual han seguit, sense ànim d'exhaustivitat, les de Federico Garza Carvajal —*Butterflies Will Burn. Prosecuting Sodomites in Early Modern Spain and Mexico*, 2003—, Jaume Riera —*Sodomites catalans: història i vida (segles XIII-XVIII)*, 2014—, Rocío Rodríguez —*Sodomía e Inquisición: el miedo al castigo*, 2015—, Fernanda Molina —*Cuando amar era pecado: sexualidad, poder e identidad entre los sodomitas peruanos*, 2017—, Javier Ruiz Astiz —*Transgresión sexual y pecado contra natura en Navarra (siglos XVI-XIX)*, 2020— i Juan Pedro Navarro —*Destruyendo Sodoma: la represión social y judicial del pecado nefando en Castilla a finales del Antiguo Régimen*, 2024—, aportacions a les que caldria afegir un bon grapat d'articles i capítols de llibre d'altres autors com Javier Pérez Ugarte, Mary Elisabeth Perry, Tomás Mantecón, Vicent Graullera, Arantxa Sola o Vicent Josep Escartí.

Això no obstant, *Nefando imperio* té el mèrit i la virtut d'abastar per primera vegada en un mateix estudi tota la Monarquia Hispànica, incloent-hi les seues colònies, i a més analitzant la categoria de nefand des d'una òptima molt més ampla que abraça altres realitats diferents de la sodomia, si bé igualment relacionades amb ella. Com destaquen els editors a la introducció (pp. XIII-XXVII), «Lo “nefando” es una herramienta cargada de significados, que escapó de la mera descripción de prácticas sexuales concretas, para impregnar comportamientos, formas de entender el cuerpo y el constructo del género en sí mismo» (p. XIII). Tanmateix, resulta molt interessant creuar aquesta categoria amb la noció d'imperi per a comprendre com l'herència i els discursos baix-medievals pel que fa a la repressió i representació de la sodomia s'exportaren des del segle XVI a àmplies zones d'Amèrica i afectaren als pobles originaris d'eixos indrets.

Fruit d'una trobada celebrada a finals del 2023 amb especialistes de diferents països, el llibre aglutina onze treballs articulats al voltant de tres eixos temàtics, de forma que el contingut del volum és coherent i cap aportació resta aïllada o inconnexa.

El primer bloc, «Discursos y género», comprén els quatre primers capítols. Començant amb el d'Octavio Páez Granados, professor actualment a la Universitat de Genèva a Suïssa. «El archivo sodomítico: una mirada entre el quehacer histórico y literario» (pp. 3-19) exposa com a través de la literatura de l'arxiu judicial que l'autor ha treballat a l'Archivo General de Indias, i els seus elements literaris i ficcionals, es construeixen imaginàries, estereotipus i es reproduïen discursos al voltant del pecat i dels pecadors contra natura, mostrant fins a quin punt les fronteres entre la literatura i la disciplina històrica són líquides i febles. Continua aquest bloc amb les línies que Mónica Morado Vázquez, investigadora de l'European University Institute, dedica a «La Naturaleza del crimen contra natura: sexualidad disidente y feminidad abyecta en la España moderna» (pp. 21-35). Ací l'autora planteja un recorregut entorn d'algunes qüestions —natura, gènere i cos— que la historiografia de Sodoma ha defugit a l'hora d'estudiar la documentació inquisitorial per haver-se centrat en enfocaments legals i religiosos: la concepció de la natura (i de la seua contrapart) resulta inseparable de les preocupacions inquisitorials pels homes efeminats i les dones masculinitzades que inverteixen perillosament el seu sexe i, per tant, trenquen la llei dictada per Déu. Uns discursos que també afectaren als hermafrodites en tant que algunes veus arribaren a considerar que el canvi de sexe que experimentaven podria ser el desencadenant de desitjos antinaturals.

Marta V. Vicente, professora de la Universitat de Kansas, obri la tercera posició amb el capítol «Geografías Trans: espacio y movilidad en el mundo ibérico de la Edad Moderna» (pp. 37-50), en el qual l'autora pretén aprofundir en la importància de la mobilitat per a comprendre la vida de les persones transgènere a l'època moderna. Com que podrien ser considerades sodomites —i, per tant, castigades severament—, moltes d'aquestes persones hagueren d'establir sovint un itinerant per tota la península a la cerca de llocs on

poder començar des del no-res i allà on no foren conegudes. L'últim capítol del bloc és el de Fernando Herranz Velázquez, professor de la Universitat Miguel Hernández d'Elx, on sotmés a anàlisi els «Discursos y opinión pública en torno a la masculinidad y el afeminado en la España ilustrada» (pp. 51-65). L'autor posa molt d'èmfasi en les crítiques que la naixent opinió pública de les Llums feia sobre aquelles masculinitats no hegemòniques i associades amb la debilitat, l'efeminament i la sodomia, generant construccions culturals al seu voltant força poderoses amb l'objectiu d'orientar als homes com havien de ser.

El segon bloc, «Espacios y jurisdicciones», comprén altres quatre peces que se centren en territoris perifèrics de la Monarquia Hispànica: els regnes de València i Navarra i els virregnats del Riu de la Plata i Nova Espanya. Arranquem amb el treball de Vicent Josep Escartí, catedràtic de literatura medieval i moderna a la Universitat de València, on tracta «La causa de Joan de Bogia: proceso contra un cautivo por sodomita en el Reino de Valencia en 1553» (pp. 69-90). En aquesta causa —de la qual Escartí n'aporta la transcripció a les darreres pàgines— incoat contra un esclau de Barberia a mitjans del Cinc-cents, veiem com actuava la Governació del regne de València per a perseguir i castigar als pecadors contra natura, un procés força més interessant en tant que hi intervingueren els estigmes sexuals que sovint s'aplicaven amb el món islàmic. Continuem amb Javier Ruiz Astiz, actualment professor de la Universidade da Coruña, qui ens trasllada a un altre territori dels Àustria parlant sobre «Arquetipos sodomíticos en la Navarra del Siglo de Oro: fuentes manuscritas e impresas» (pp. 91-108). Seguint la línia del capítol precedent, l'autor ens mostra l'elenc de fonts —processos, constitucions sinodals, actes de Corts, etc.— amb què és possible estudiar els comportaments contra natura a Navarra entre els segles XVI-XVII i com aquests documents construeixen discursos i estereotipus contra seus practicants.

Gastón García i Facundo Roca, de la Universidad Nacional de La Plata, ens traslladen a l'altra banda de l'Atlàntic amb «Mariposas en la frontera sud de la Monarquia Hispànica: transgresiones sexuales e intersecciones identitarias en el Río de la Plata tardo-colo-

nial» (pp. 109-128), per a descobrir com a una societat de frontera de les colònies americanes es representaven i castigaven la sodomia, el bestialisme i l'ambigüïtat de gènere. El mateix camí dibuixen Fernando Ciarmitano i Herlinda Ruiz Martínez, professors, respectivament, de la Universidad Autónoma de la Ciudad de México i la Universidad Michoacana de San Nicolás de Hidalgo, per al territori mexicà a «Antonio, Angaripola y Restituto: absolución y clemencia judiciales en casos de sodomía y bestialismo de la Nueva España (siglo XVIII)» (pp. 129-145), si bé en aquest cas els autors se centren a abordar els casos trobats des del punt de vista del perdó.

Terçament, al darrer bloc, «Otras sodomías», trobem tres capítols que intenten aproximar-se al pecat nefand des d'altres perspectives. Que la sodomia no només és cosa d'homes ho mostra Juan Manuel Ramírez Velázquez, de la Colgate University, exposant a «“Puto, bordonea tu con tus brazos que vengo harta de trabajar”: sodomía imperfecta y experiencia femenina en el siglo XVI» (pp. 149-168) la causa de Tomé Núñez i la seua esposa, la qual, en el context del seu procés per divorci, li va acusar d'intentar cometre amb ella el delictes contra natura. Des de la història de la criminalitat i la microhistòria, Marcelo Valenzuela Cáceres, de la Universidad de Las Américas de Xile, parla d'una al·legació fiscal —és a dir, el resum d'un procés judicial— de la Inquisició saragossana del Vuit-cents. El seu text, «“Perfecto o imperfecto”: el pecado-delito de sodomía en un alegato fiscal del Tribunal del Santo Oficio en Zaragoza, 1764» (pp. 169-182), exposa el cas d'Antonio de Villa, acusat per dos soldats per haver comés actes sodomítics tant al vas indegut com d'altres maneres, mostrant el coneixement que testimonis de tota mena tenien sobre el pecat de sodomia. Conclou el nostre itinerari «Solicitud nefanda en Guayaquil a finales de la época colonial: fray Antonio Rodríguez Plaza ante el Tribunal de la Inquisición de Lima» (pp. 183-207), a càrrec de Fabio Giovanni Locatelli, de la Universidad Laica Eloy Alfaro de Manabí, qui analitza el pecat nefand a l'actual Ecuador a través d'un altre delictes, el de sol·licitació, força inusual si ens referim a homes, al procés contra el pare Antonio Rodríguez Plaza.

Com hem comentat adés, una de les principals virtuts del llibre és aglutinar per primera vegada l'estudi de la sodomia a escala imperial, tenint en compte tant els territoris ibèrics com les seues colònies; això no obstant, trobem a faltar les terres europees de la Monarquia Hispànica: els Països Baixos —estudiats recentment en diverses publicacions per Jonas Roelens— i la península italiana, espai privilegiat per la seua abundant documentació i molt interessant pel que fa als estereotipus que circulaven per tot el continent sobre la popularitat dels actes sodomítics entre els seus habitants.

A més a més, l'increïble abast territorial no és l'únic atractiu de l'obra, sinó també la diversitat de metodologies i d'enfocaments. Els tretze autors componen una música coral on els instruments procedeixen de moltes branques historiogràfiques, des de la microhistòria a la història de la justícia i la criminalitat, passant per la història cultural, la història de gènere, la història de la sexualitat i la història social. Les partitures —les fonts— no són menys variades, atés que no només es reexaminen processos

judicials i altres causes penals que, tot i no guardar relació directa amb els comportaments contra natura, han permès conèixer millor eixes realitats i els imaginaris al seu voltant, sinó que també es posen sobre la taula tractats, actes sinodals, correspondència i diverses tipologies documentals inquisitorials.

Nefando imperio, en conclusió, és una aportació necessària i pionera al seu àmbit, destacant per la seua versatilitat i interdisciplinarietat, i que inicia una trajectòria que als anys vinents haurà de ser continuada tant pels mateixos coordinadors com per d'altres interessats en connectar territoris i històries comuns de repressió i dissidència. Fa pocs mesos ha vist la llum la *Historia de la homosexualidad masculina en España* coordinada per Francisco Vázquez García —a la qual seguirà en breu la seua contrapart dedicada a les dones—, reflex de la vitalitat d'aquesta línia d'estudis que mostra no sols la vigència del tema i l'interés que suscita a la societat, sinó també, des del punt de vista acadèmic, les seues enormes possibilitats per a conèixer millor la sexualitat nefanda al passat —i, per extensió, a nosaltres mateixos al present.

Ortells Miralles, Salvador (ed.); Josep Palàcios. *Home de lletres* (amb il·lustracions de Manuel Boix). València, Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2025, 288 pàgines.
ISBN: 978-84-1156-110-5

José Martínez Tormo

El 13 de juny de 2024 se celebrava a l'Espai Joan Fuster de Sueca la jornada «Josep Palàcios, home de lletres», organitzada per la Càtedra Joan Fuster, la Institució Alfons el Magnànim i l'Ajuntament de Sueca. Una jornada a tall d'homenatge a l'autor que, malgrat no ser-hi present físicament, ho va ser en tots els vessants personals i professionals, i que va comptar amb l'anàlisi de diverses persones, proce-

dents no solament de l'acadèmia, que coneixien molt bé l'obra i vida de l'escriptor i editor suecà.

No és fàcil qualificar la figura de Josep Palàcios Martínez (Sueca, 1938–2025), ja que en ell es barregen (o, millor dit, es combinen) diferents perfils professio-